

وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان شناسی همگانی

عنوان:

بررسی تحول معنایی صورت های خطابی در طول صد سال گذشته ایران با نگاهی

جامعه‌شناختی به تحولات این دوره

استاد راهنما:

دکتر مصطفی عاصی

استاد مشاور:

دکتر احمد صفارمقدم

نگارنده:

مریم مسگرخویی

مهر ۸۷

تقديم به

همراهم

تقدیر و تشکر

در خلال نگارش این پایان نامه از لطف بی کران استادان محترم پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی برخوردار بوده‌ام. بدین ترتیب مراتب تشکر و سپاس فراوان خود را از دکتر مصطفی عاصی (استاد راهنما) ، دکتر احمد صفارمقدم (استاد مشاور)، دکتر ایران کلباسی (استاد داور) و دکتر نجفدوری (استاد داور) ابراز می‌دارم و امیدوارم در آینده نیز بتوانم شاگردی قابلی برای این عزیزان باشم.

چکیده

هدف اصلی این رساله در آغاز بررسی تحول معنایی صورت‌های خطابی زبان فارسی است و ثانياً بررسی رابطه این گونه تحولات با رویدادها و ساختار اجتماعی ایران در دوره قاجار است. بدین منظور ابتدا داده‌هایی از متون مربوط به دوره قاجار بررسی شده و صورت‌های خطابی که در این متون مورد استفاده بوده است استخراج شده است. با بررسی این گونه صورت‌ها در واژه‌نامه‌های مختلف معنای ضمنی هر یک از صورت‌های خطابی مورد بررسی قرار گرفته و نحوه تغییرات معنایی آن‌ها تحلیل شده است. همچنین ساختار اجتماعی دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته است و سعی بر آن بوده است که رابطه بین کاربرد صورت‌های خطاب و ساختار اجتماعی این دوره بیان گردد.

فهرست مطالب

فصل اول: مقدمه.....۲

۱-۱ مقدمه ۲

۲-۱ عنوان پژوهش۲

۳-۱ هدف پژوهش ۳

۴-۱ سوالات پژوهش.....۳

۵-۱ فرضیات پژوهش.....۴

۶-۱ اهمیت تحقیق.....۴

۷-۱ روش پژوهش.....۵

۸-۱ محدودیت های پژوهش.....۵

۹-۱ طرح پژوهش ۶

۱۰-۱ کلید واژه ها.....۷

فصل دوم : مروری بر مطالعات پیشین۷

۱-۲- مقدمه ۸

۲-۲- مطالعات مربوط به تحول معنایی صورت‌های زبانی ۸

۲-۳- مطالعات مربوط به عوامل اجتماعی و فرازبانی موثر بر تغییرات صورت‌های زبانی ۱۰

۲-۴- مطالعات مربوط به صورت‌های خطابی ۱۷

فصل سوم: مباحث نظری ۲۱

۱-۳- تغییرات زبانی ۲۰

۱-۳-۱- مقدمه ۲۰

۳-۱-۲- دلایل و عوامل تغییرات زبانی ۲۳

۳-۱-۳- انواع تغییرات زبانی ۲۵

۳-۱-۴- تغییرات معنایی ۲۷

۳-۱-۵- انواع تغییرات معنایی ۳۱

۳-۱-۶- دلایل و عوامل تغییرات معنایی ۳۴

۳-۱-۷- نحوه تحلیل تغییرات معنایی ۳۸

۳-۲- بعد اجتماعی زبان ۵۰

۳-۳- صورت‌های خطاب ۴۴

۳-۳-۱ معرفی ۴۴

۳-۳-۲ انواع عبارات یا صورت‌های خطابی ۴۶

۳-۳-۳ کارکردهای صورت‌های خطاب ۴۸

۳-۳-۴ نحوه استفاده از صورت‌های خطاب ۴۹

۳-۳-۵ عواملی موثر بر نحوه استفاده از صورت‌های خطاب ۵۱

۳-۳-۶ صورت‌های خطاب در زبان فارسی ۵۳

فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده‌ها ۵۶

۴-۱- مقدمه ۵۷

۴-۲- تحلیل داده‌ها ۵۹

۴-۲-۱ داده‌های دسته اول ۵۹

۴-۲-۲ داده‌های دسته دوم ۸۲

فصل پنجم: نتیجه‌گیری ۹۶

۹۷ ۱-۵ - مقدمه

۹۷..... ۲-۵ - نتایج مربوط به داده‌های دسته اول

۹۹..... ۳-۵ - نتایج مربوط به داده‌های دسته دوم

۴-۵ - دیگر نتایج در مورد صورت‌های خطاب زبان فارسی و پیشنهاداتی برای پژوهش -

۱۰۰..... های بیش‌تر

۱۰۲ کتاب‌نامه

۱۱۰..... پیوست‌ها

فصل اول:

مقدمه

۱-۱ مقدمه

ماهیت اجتماعی زبان، پیوند جدایی ناپذیر آن را با جامعه رقم می‌زند و مسیر تکامل آن را با تحولات اجتماعی همسو می‌کند. پیوستگی زبان و جامعه به حدی است که ردپای تغییرات مختلف جامعه را می‌توان به سهولت در زبان یافت. البته گستردگی و شتاب دگرگونی‌های زبان به گستردگی و شتاب دگرگونی‌های اجتماعی نیست؛ اما بخش اعظم تحولات زبانی از جامعه نشات می‌گیرد. فرآیندهای اجتماعی گوناگون از قبیل انقلاب‌ها، تحولات صنعتی، تحولات علمی و اقتصادی، جنگ و غیره تاثیر به سزایی در روند تحولات زبانی داشته و پیامدهای زبانی گوناگون به بار می‌آورد. مطالعات زبان‌شناختی نشان می‌دهند که واژگان تغییرپذیرترین بخش زبان بوده‌اند و همواره به موازات تحولات اجتماعی دستخوش تغییر می‌شوند تا این که بتوانند نقش ارتباطی زبان را به خوبی ایفا کنند. از این رو با بررسی واژگان هر زبان می‌توان به ماهیت تاریخی و اجتماعی جوامع کنونی و گذشته پی برد.

۱-۲ عنوان پژوهش

«بررسی تحول معنایی و جامعه‌شناختی صورت‌های خطابی در دوران قاجار»

۱-۳ هدف پژوهش

با بررسی متون متاخر و متقدم به این نتیجه می‌رسیم که صورت‌های خطابی در طول چندین سال گذشته از زمان قاجار تا کنون از نظر معنایی تحول بزرگی یافته‌اند و تعداد این صورت‌ها به طور قابل توجهی دچار دگرگونی شده است. هدف از این پژوهش بررسی چگونگی، انواع و دلایل این گونه تحولات در صورت‌های خطاب و کشف رابطه این گونه تحولات با رویدادها و به‌ویژه ساختار اجتماعی و فرهنگی دوره زمانی مورد بررسی است. در واقع هدف، نگرشی جامع به فرآیندهای فرازبانی دخیل در تحولات معنایی زبان و روند تطور در واژگان از دیدگاه اجتماعی و تایید پیوند همه جانبه زبان و جامعه است.

۱-۴ سوالات پژوهش

بررسی حاضر به دنبال گرفتن پاسخ برای پرسش‌های زیر است:

الف. صورت‌های خطاب زبان فارسی در تاریخ چند صد ساله ایران از زمان قاجار تا

کنون چگونه دچار تحول معنایی شده‌اند؟

ب. آیا بین تحولات ساختاری جامعه و تحول معنایی این صورت‌ها رابطه‌ای وجود

دارد؟ چگونه؟

۵-۱ فرضیات پژوهش

الف. فرض بر این است که صورت‌های خطاب در این دوره زمانی از نظر معنایی تحول یافته‌اند و در واقع اغلب آن‌ها کاهش معنایی پیدا کرده و یا منسوخ شده‌اند. به این معنا که به گستره کم‌تری از مدلول‌ها اطلاق می‌شوند و یا این‌که به طور کلی از مجموعه واژگان زبان فارسی حذف شده‌اند.

ب. فرض دیگر این است که این نوع تحولات معنایی مطابق با ساختارهای اجتماعی تاریخ مورد بررسی است و با آن‌ها رابطه‌ای مستقیم و قابل توجیه دارد.

۶-۱ اهمیت تحقیق

این گونه بررسی‌ها اولاً وضعیت امروزی صورت‌های خطاب را در زبان فارسی به عنوان زبان رسمی کشور از بعد معناشناختی نمایان می‌کند و از سوی دیگر تحول و تطور معنایی آن را نشان می‌دهد. با بررسی این گونه تحولات و یافتن ارتباط آن با تحولات جامعه‌شناختی، می‌توان وضعیت اجتماعی کنونی فارسی‌زبانان را نیز در این دوره زمانی تبیین کرد. بنابراین این پژوهش تنها ارزش زبان شناختی ندارد، بلکه تاییدی است بر پیوند عمیق زبان با زمینه‌های مختلفی چون جامعه‌شناسی، تاریخ و فرهنگ.

۷-۱ روش پژوهش

نحوه مطالعه و تحقیق در این پژوهش به این صورت خواهد بود که صورت‌های خطاب مختلف از متون در دسترس تاریخ مورد نظر استخراج می‌شود و معنای آن‌ها از چندین لغت‌نامه و فرهنگ و به ترتیب زمانی (از معنای قدیمی تا جدیدتر) یافته می‌شود. از سوی دیگر وضعیت اجتماعی و فرهنگی بافتی که این متون از بطن آن‌ها برخاسته‌اند، مورد بررسی قرار خواهد گرفت. مرحله بعدی در پژوهش به این صورت خواهد بود که نحوه تحول معنایی صورت‌های خطاب با توجه به وضعیت اجتماعی دوره قاجار تحلیل می‌شوند و معنای صورت‌ها با دوره کنونی مقایسه می‌گردد و بدین ترتیب ارتباط مقولات زبانی و فرازبانی تشریح خواهند شد.

۸-۱ محدودیت‌های پژوهش

محدودیت‌های این پژوهش مربوط به منابع زبانی است. از آن جایی که غیر از متون و کتاب‌های مستند و روزنامه به سایر منابع زبانی دسترسی وجود ندارد، داده‌های مورد بررسی لزوماً محدود به گویندگان با سواد دوره تاریخی مورد بررسی می‌شود و به نحوه کاربرد آن‌ها در میان عوام دسترسی وجود ندارد. از سوی دیگر نظریه معناشناختی پذیرفته شده‌ای در مورد زبان فارسی برای به دست دادن معنای صورت‌ها وجود ندارد. از این رو برای به دست آوردن معنای آن‌ها چاره‌ای جز رجوع به فرهنگ‌های مختلف و استفاده از روش تعریفی وجود ندارد.

۹-۱ طرح پژوهش

این پژوهش در پنج فصل ارائه می‌شود. فصل اول مقدمه پژوهش است؛ فصل دوم مروری بر مطالعات پیشین، فصل سوم مباحث نظری، فصل چهارم تجزیه و تحلیل داده‌ها و فصل پنجم نتیجه‌گیری و پیشنهاداتی برای پژوهش‌های بیش‌تر است.

۱-۱۰ کلید واژه‌ها

صورت‌های خطابی - تحول معنایی - کاهش معنایی - تغییر مدلول - ساختار اجتماعی -

عنوان احترام‌آمیز.

فصل دوم :

مروری بر مطالعات پیشین

از آن جایی که پژوهش مزبور هم‌زمان به بررسی چند حوزه می‌پردازد بنابراین می‌توان مطالعات پیشین مربوط به این پژوهش را به چند بخش تقسیم کرد: مطالعاتی که مربوط به تحول معنایی صورت‌های زبانی می‌باشد؛ مطالعاتی که عوامل و دلایل اجتماعی و فرازبانی تغییرات صورت‌های زبانی را بررسی می‌کنند و مطالعاتی که مربوط به صورت‌های خطاب است.

۲-۲ مطالعات مربوط به تحول معنایی صورت‌های زبانی

۲-۲-۱ لیلاز، سعید. ۱۳۷۱. بررسی علل و نتایج تحول معنایی. به راهنمایی دکتر محمد مستاجر حقیقی. کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی. دانشگاه فردوسی مشهد.

هدف نگارنده از این پژوهش بررسی علل تحول معنایی صورت‌های زبانی است. او با بررسی نظریات ارائه شده در این حوزه سعی در تطبیق و تعمیم آن‌ها به زبان فارسی و کاربردی کردن این نظریه‌ها دارد. این رساله در اصل به دو بخش عمده تقسیم شده است. بخش نخست، شامل فصل‌های یکم و دوم، به مقدمه، ورود به موضوع و بررسی نظریه‌های مربوط به آن پرداخته است. بخش دوم که پیکره اصلی این پژوهش است، علت‌های گوناگون تحول معنایی را مورد بررسی قرار می‌دهد و به معرفی نتایج این تحولات می‌پردازد و در نهایت می‌کوشد درباره ماهیت، عملکرد و نتایج تحول معنایی به استنتاج‌هایی دست یابد.

۲-۲-۲ مرادی کوچی، جمیله. ۱۳۸۲. تغییرات معنایی و واژگانی زبان فارسی بر پایه

آثار داستانی جمالزاده (۱۳۴۰-۱۳۰۰). به راهنمایی دکتر یحیی مدرسی. کارشناسی ارشد

زبان‌شناسی همگانی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

موضوع این رساله تغییرات معنایی و واژگانی زبان فارسی بر پایه آثار داستانی جمالزاده

است. داده‌هایی که از این داستان‌ها گردآوری شده‌اند، به انواع مختلف، طبقه بندی و توصیف

گشته اند: ۱. عوامل درون زبانی که شامل عوامل معنایی نظیر نشاندارشدگی معنایی، تحدید

معنایی و نیز عوامل مربوط به بافت زبانی یعنی مهجورشدگی همنشینی است؛ ۲. عوامل برونی

زبانی که دربرگیرنده فارسی‌گرایی، قرض‌گیری، دشواژگی و علل تحولات است. فارسی‌گرایی

شامل رقابت میان واژه‌های بومی فارسی و وام‌واژه‌های عربی، مهجورشدگی واژه‌های عربی و

تغییر تلفظ آن‌ها و نیز کاهش تاثیر زبان عربی می‌باشد. علل تحولات نیز، به سه بخش تقسیم

می‌گردد که شامل دلایل سیاسی مانند انقلاب مشروطه و مهجورشدگی اصطلاحات درباری،

عوامل مربوط به شیوه زندگی و تغییر نام‌های خاص، مثل تغییر نام مکان‌ها، نهادها و واحدهای

اندازه‌گیری است.

۲-۲-۳ محمودی، بتول. ۱۳۸۱. بررسی تغییرات آوایی و معنایی وام‌واژه‌های فارسی در

نشریات ترک زبان در تبریز. به راهنمایی دکتر سید مهدی سمائی. کارشناسی ارشد زبان‌شناسی

همگانی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

هدف این پایان‌نامه، یافتن تغییرات آوایی و معنایی واژه‌های قرضی فارسی در نشریات

ترک زبان تبریز و کشف علل ایجاد این پدیده است. داده‌های لازم برای این پژوهش از متون

نوشتاری ترکی استخراج شده است. نگارنده در فصل سوم به دلایل و انواع قرض گیری واژگانی و پیامدهای ناشی از آن در زبان قرض گیرنده پرداخته است. در فصل سوم این طور نتیجه گیری شده است که واژه‌های قرضی در زبان ترکی گرایش به گسترش معنایی دارند. البته در این میان تاثیر واژه‌های قرضی بر واژه‌های بومی و تغییر آن‌ها در جهت گسترش معنی را نباید نادیده گرفت.

۲-۳ مطالعات مربوط به عوامل اجتماعی و فرازبانی موثر بر تغییرات

صورت های زبانی

۲-۳-۱ پناهنده جدید، هومن. ۱۳۶۹. ورود مفاهیم نو و تغییر حوزه معنایی پس از سال

۱۳۵۷ در زبان فارسی. به راهنمایی دکتر علی محمد حق شناس. کارشناسی ارشد زبان شناسی همگانی. دانشگاه تهران.

رساله مزبور، ابتدا به بررسی علم معنی شناسی و نظریه‌های مختلف آن می‌پردازد و

سپس تحول پیش آمده در واژگان زبان فارسی را بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و با استفاده از

روش حوزه معنایی بررسی کرده است. برای نمونه واژه «امام» بر اساس روش فوق چنین بررسی

می‌شود: در فارسی واژه امام، بیشتر به حوزه «پیشوایی دینی» متعلق بود و بنابراین، با نبی، آیت

الله و مرجع هم حوزه بود. پس از انقلاب، این لفظ، وارد حوزه سیاسی شد و با واژه‌هایی از قبیل

رییس جمهور و شاه حوزه مشترکی به وجود آورد. خصلت معنایی معصومیت مطلق با عضویت

امام در حوزه جدید حذف شد. رییس جمهور، جایگاه درجه یک خویش را به امام (یا رهبر) داده است. شاه، رییس جمهور و نخست وزیر، همه رهبرانی ملی ولی امام رهبری فراملی است. عضویت لفظ امام در حوزه معنایی جدید در وضع واژه «شاه» دگرگونی ژرفی به وجود آورد. از جمله این که شاه بار عاطفی منفی همچون مستبد، زورگو و ... به خود گرفته است. همچنین تحت تاثیر لفظ امام، رییس جمهور در سلسله مراتب مقامات حکومتی نسبت به « president » شأن کمتری را دارا می باشد.

۲-۳-۲ شرفی، ساسان. ۱۳۸۱. بررسی میزان همبستگی بین عوامل اجتماعی- فرهنگی و صورت های خطاب در عربی اهوازی. به راهنمایی دکتر علی افخمی. کارشناسی ارشد زبان شناسی همگانی. دانشگاه تهران.

موضوع این پایان نامه، مطالعه رابطه میان فرهنگ و ارتباط زبانی افراد جامعه و نیز همبستگی متغیرهای فرهنگی- اجتماعی با متغیرهای زبانی است. این متغیرها عبارتند از: سن، جنس، رتبه شغلی و میزان تحصیلات. از میان متغیرهای زبانی، صورت های خطابی (شامل اسم و ضمیر) و شناسه افعال در دو سبک رسمی و دوستانه در دو محیط کار و خانواده در زبان عربی گونه اهوازی انتخاب شده اند و سعی می شود همبستگی میان این متغیرهای زبانی و غیر زبانی مورد مطالعه قرار بگیرد. جامعه مورد بررسی این پژوهش شامل ۷۱ نفر زن و مرد هستند که ساکن شهر اهواز و عرب زبان هستند. این پژوهش در چهار چوب نظریه خطاب گیلمن- براون صورت گرفته است و مبنای فرض، آن است که در زبان عربی مانند سایر زبان ها، صورت های

خطابی مختلفی وجود دارد که در شرایط مختلف به صورت‌های متفاوت به کار می‌روند و عواملی نظیر سلطه و همبستگی در این انتخاب، نقش اساسی ایفا می‌کنند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که میان متغیرهای فرهنگی-اجتماعی مورد مطالعه در این پژوهش (سن، جنس، تحصیلات) و متغیرهای زبانی (صورت‌های خطاب و شناسه‌های فعلی) و نیز سبک گفتار، همبستگی قابل توجهی وجود دارد.

۲-۳-۳ کدخدایان، میترا. ۱۳۷۶. تاثیر انقلاب مشروطه بر زبان فارسی. به راهنمایی دکتر

نادر جهانگیری. کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی. دانشگاه فردوسی مشهد.

در این رساله تاثیر انقلاب مشروطیت بر نثر فارسی در قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم مورد بررسی قرار گرفته است. این تحقیق در سه بخش که شامل ۱۶ فصل می‌باشد، انجام شده است: نگارنده در بخش اول به تشریح زمینه تاریخی و اجتماعی از دوران حکومت سامانیان تا استقرار مشروطیت پرداخته است. در بخش دوم، ۵۵ نثر فارسی از قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم به روش آماری انتخاب و معرفی شدند. بخش سوم شامل فصل‌هایی چون میزان کاربرد واژگان عربی، طول جملات، به کارگیری صنایع لفظی، بررسی تغییرات صوری-معنایی عبارت‌های فعلی افعال مرکب و پیشوندی است. در بخش چهارم نتیجه‌گیری نیز تاثیر سبک انقلاب مشروطه بر زبان فارسی به طور آماری نشان داده می‌شود.

۲-۳-۴ گمنامی، فاطمه. ۱۳۷۰. بررسی علل و نتایج تحول و گسترش واژگان پس از

انقلاب اسلامی ایران. به راهنمایی دکتر رضا زمردیان. کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی.

دانشگاه فردوسی مشهد.

این رساله به بررسی تحولات واژگانی و معنایی برخی از واژه‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی پرداخته است و با مقدمه‌ای درباره پیشینه مطالعات تاریخی زبان و نظریات و عقاید زبان‌شناسان درباره تغییرات زبانی به طور اعم و تغییرات واژگانی به طور اخص شروع شده است. در فصل دوم به بررسی تاثیر عوامل متعددی از قبیل عوامل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و پیشرفت‌ها و تحولات علمی و صنعتی بر تحولات واژگانی مورد تحقیق قرار گرفته است. در همین فصل شرایط و انواع قرض‌گیری واژگانی مطرح شده است.

فصل سوم به بررسی‌های ساخت‌واژی می‌پردازد و فصل چهارم تحولات معنایی واژگان در دوران انقلاب اسلامی را مورد تحلیل قرار می‌دهد و نیز به علل زبانی و غیر زبانی تغییرات واژگانی و انواع تغییرات معنایی می‌پردازد.

۲-۳-۵ سنجری باجگیران، رهی. ۱۳۸۰. تاثیر جنبش دوم خرداد بر واژگان زبان فارسی.

به راهنمایی دکتر علی اکبر صمیجانی فراهانی. کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی. دانشگاه

آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

هدف این رساله این است که نشان دهد که یک پدیده فرهنگی - سیاسی همچون پدیده

دوم خرداد در زبان فارسی تغییراتی ایجاد می‌کند و به این پرسش می‌پردازد که بیشترین میزان